

ԾՈՓՔԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (ՇՈՒՐՋ 260-70 Ք.Ա.)

ԵՂԻԱ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
ArmNumSoc@aol.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ք.ա. 2- դարու սկիզբը, Ծոփաց Աշխարհը եղած է Երուանդունիներու հայկական պետութեան մէկ մասը: Երբ Հայաստան մտած է Աքեմէնեան Կայսրութեան գերիշխանութեան ներքեւ, Ծոփքը մաս կազմած է սատրապութեան: Դարեհ Ա-ի կառուցած արքայական ճանապարհը անցած է Խարբերդի դաշտէն, նպաստելով Ծոփքի տնտեսական վերելքին¹:

Երուանդ արքան 40,000 հետեւակազօրքով ու 7000 այրուճիով մասնակցած է Արբելայի ճակատամարտին (Ք.ա. 331), պարսկական բանակին կողքին²: Հոս Դարեհ պարտուած է Աղեքսանդր Մեծէն: Սակայն Երուանդունիներու հողամասը երբեք չէ գրաւուած Մեծն Աղեքսանդրէն:

Երբ Երուանդունիները վերականգնած են իրենց անկախութիւնը, Ծոփքը կրկրին մաս կազմած է Մեծ Հայքին: Տեղին է յիշել, որ միացեալ Ծոփքի եւ Կոմմագենէի բնիկ ժողովուրդը հայեր էին, իրենց լեզուն՝ հայերէնը:

Քարտէս 1. Ծոփքի եւ Կոմմագենէի հայ թագաւորութիւնը³

Ծոփքի, ինչպէս նաեւ Ծոփքի ու Կոմմագենէի Միացեալ Թագաւորութեան պատմութիւնը կցկտուր ու մշուշոտ է: Ի. դարու սկիզբը Նեմրուժ Լերան վրայի Կոմմագենէի Անտիոքոս Ա-ի (Ք.ա. 69-34) դամբա-

րանին պեղումները⁴ նոր տեղեկություններ հայթայթեցին այս շրջանի հին պատմության մասին ու հաստատեցին որ Մոփքը եղած է անկախ պետություն: Հոնկէ փրկուած արձանագրությունները կը յիշատակեն նաեւ Մոփքի թագաւորներու տոհմագրություններն ու անունները: Այս ուղղութեամբ եզակի ու պատկառելի աշխատանք մըն է Կիրիլ Թումանովի երկը⁵, որուն հայկական բաժինը հայերէնի թարգմանուեցաւ ու հրատարակուեցաւ Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ⁶:

Յարդ Մոփքի ու Կոմագենէի թագաւորութեան պատմությունը լրիւ չէ գրուած ու կը սպասէ տաղանդաւոր հայ պատմաբանի մը⁷:

Մոփքը կը գտնուի Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն միջեւ: Ք.ա. 9-րդրու կիսուն (չուրջ 260ին), միացեալ Մոփքն ու Կոմագենէն՝ Սելեւկեան Պետութեան միջամտութեամբ անջատուած են Մեծ Հայքէն ու կազմած անկախ թագաւորութիւն մը:

Մոփքի հայ թագաւորներուն դրամները խիստ հազուագիւտ են: Զարեհ Պտուկեանի “Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene”⁸ եւ մեր՝ *Armenian Coins and their Values*⁹ աշխատանքներուն լոյս տեսնելէն ի վեր բազմաթիւ նոր դրամներ յայտնաբերուեցան աճուրդի ցուցակներուն մէջ: Մոփքի թագաւորներուն վերագրուած այդ դրամները նկատելիօրէն կը զարգացնեն հայ դրամագիտութեան պաշարը թէ՛ չափագիտական եւ թէ՛ պատկերատիպային տեսակէտով:

Սոյն պատկերատիպային ուսումնասիրութեան հիմնական նպատակն է մէկտեղել բոլոր տեղեկությունները Մոփքի դրամներուն մասին: Այս դրամներուն մասին տեղեկությունները քաղուած են մեծամասնութեամբ աճուրդի ցուցակներէ, Պտուկեանի նախաձեռնած ուսումնասիրութենէն, թանգարաններէն ու սեփական հաւաքածոներէն, որոնք ցարդ չեն գրանցուած: Ներկայ աշխատանքին քորփուսը պատրաստուած է դրամներու լուսանկարներէն ու մեր ժողովածուէն:

Ներկայացուած աշխատանքը նաեւ փորձ մըն է մէկտեղելով հրատարակելու Մոփքի ծանօթ դրամներուն տուեալները:

ՍԱՄՈՍ/SAMES, Շուրջ 260 Ք.ա.

Սամոս (Sames) նկատուած է Մոփքի թագաւորութեան հիմնադիրը: Մոփքի թագաւորութեան հիմնադրման ու Սամոսի գահակալութեան ճիշդ թուականը յայտնի չէ: Թումանովի մէջբերումին համաձայն՝ «...Սամոսատ քաղաքը կրնայ գուցէ այս Սամոսէն հիմնուած ըլլայ, եւ այս պարագային ան պէտք է եղած ըլլայ նախքան 245ը, երբ Երատոսֆենէս կը գրէր իր երկը, որուն մէջ առաջին անգամ կը յիշուի այս քաղաքը: Եւ որովհետեւ Ռոմիոս Գ.ի յաջորդած ըլլալու է [ան], ուրեմն նա Հայաստանի այն արքան է, որուն քով ապաստանեցաւ Բիթանիոյ Չիլիսար շուրջ 260ին, Ք.ա...»¹⁰: Ուրեմն պատմական աղբիւրներու¹¹ վկայութեամբ 245ին արդէն Սամոս թագաւորի հիմնադրած Սա-

մոսատ քաղաքը գոյութիւն ունէր, Եփրատ գետի վրայ, Տիգրանակերտէն 165 քլմ. հարաւ արեւմուտք¹²:

Որոշ դրամագէտներ Սամոսի հատանած պղնձեայ դրամը վերագրած են Կոմմագենէին: Իրականութեան մէջ ասիկա կիսով ճիշդ է, քանի որ թագաւորութիւնը բաղկացած էր Մոփքի եւ Կոմմագենէի միացեալ հողերէն: Իր դրամի երեսին պատկերուած է Սամոսը, սրածայր գդակով, իսկ կռնակին՝ անունն ու տիտղոսը: Այս դրամները խիստ հազուագիւտ են:

1. Երկու քաղկոս¹³, Դիոնիսոսի մականը
Երես. Սամոսի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյր մը, որուն վարսակալին ծայրերը կախուած են վիզին ետին. գլխուն ետին՝ դափնիի ճիւղ մը: Կէտաւոր շրջափակ:
Կռնակ. Դիոնիսոսի մականը՝ երկու խաչաձեւուած ամաթեղջիւրներու միջեւ: Յունատառ խորագրութիւնը¹⁴ ձախին՝ դէպի վեր ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΣΑΜΟΥ, աջին՝ դէպի վեր ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ/ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ (Արքայ Սամոսի, բարեպաշտ եւ արդար):
Տուեալ. ՊՂ, 2 ՁՊ¹⁵. մէկը՝ ա)* 7.56գ-22մմ¹⁶, բ) 1 հատ Kovacs VIII-80¹⁷ ցուցակ, 2 ՖԱՄ, 1 հատ ՀԹ, 1 հատ ՎՄԹ, 1 էԹ (8 օրինակ)

ԱՐՇԱՄ Ա./ARSAMES I, Շուրջ 240 Ք.ա.

Արշամ Ա. կը յաջորդէ իր հօր՝ Սամոսին: Իր իշխանութեան տարիները հաւանաբար կը սկսին 240ականներուն: Հայ պատմագիրներ կը գրեն միայն մէկ Արշամի մասին, սակայն Արշամ Ա. ունի սրածայր գդակ մը Սամոսի նման, իսկ Արշամ Բ.ի գդակը ունի տափակ դագաթ եւ կը նմանի գլխանոցի: Այս երկու ոճերու տարբերութեան վրայ հիմնուելով, դրամագէտներ կ'եզրակացնեն թէ Արշամ անունով երկու գահակալներ իշխած են¹⁸:

Արշամ Ա. իր նախորդին նման նոր քաղաքներ շինեց ու զանոնք անուանեց Արշամաշատ՝ 80 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք Տիգրանակերտէն, նաեւ՝ Արշամիա անունով երկու քաղաք, մին՝ Եփրատ գետին վրայ, Տիգրանակերտէն համապատասխանաբար՝ 120 եւ 150 քլմ. հարաւ-արեւմուտք: Արշամ Ա. քաջալերած է առեւտուրը:

Արշամ Ա. իր դրամներուն վրայ ունի քանի մը տեսակ պատկերատիպեր. 1՝ Ձիաւոր, որ կը յարձակի առիւծի վրայ. 2՝ Ձիաւոր, որ կը յարձակի թշնամի գինուորի վրայ. 3՝ Ձիու գլուխ եւ թեւաւոր կայծակ: Ուշագրութեան արժանի է, որ Արշամ Ա. իր թեւաւոր կայծակէ դրամին վրայ կը գործածէ նոյն ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ (բարեպաշտ) տիտղոսը, զոր իր հայրը՝ Սամոս, գործածած է:

2. Չորս քաղկոս, ձիաւոր եւ առիւծ
Երես. Արշամ Ա.ի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյր մը, վիզը ասուեւոր: Խոյրի ձախին՝ աստղ մը:

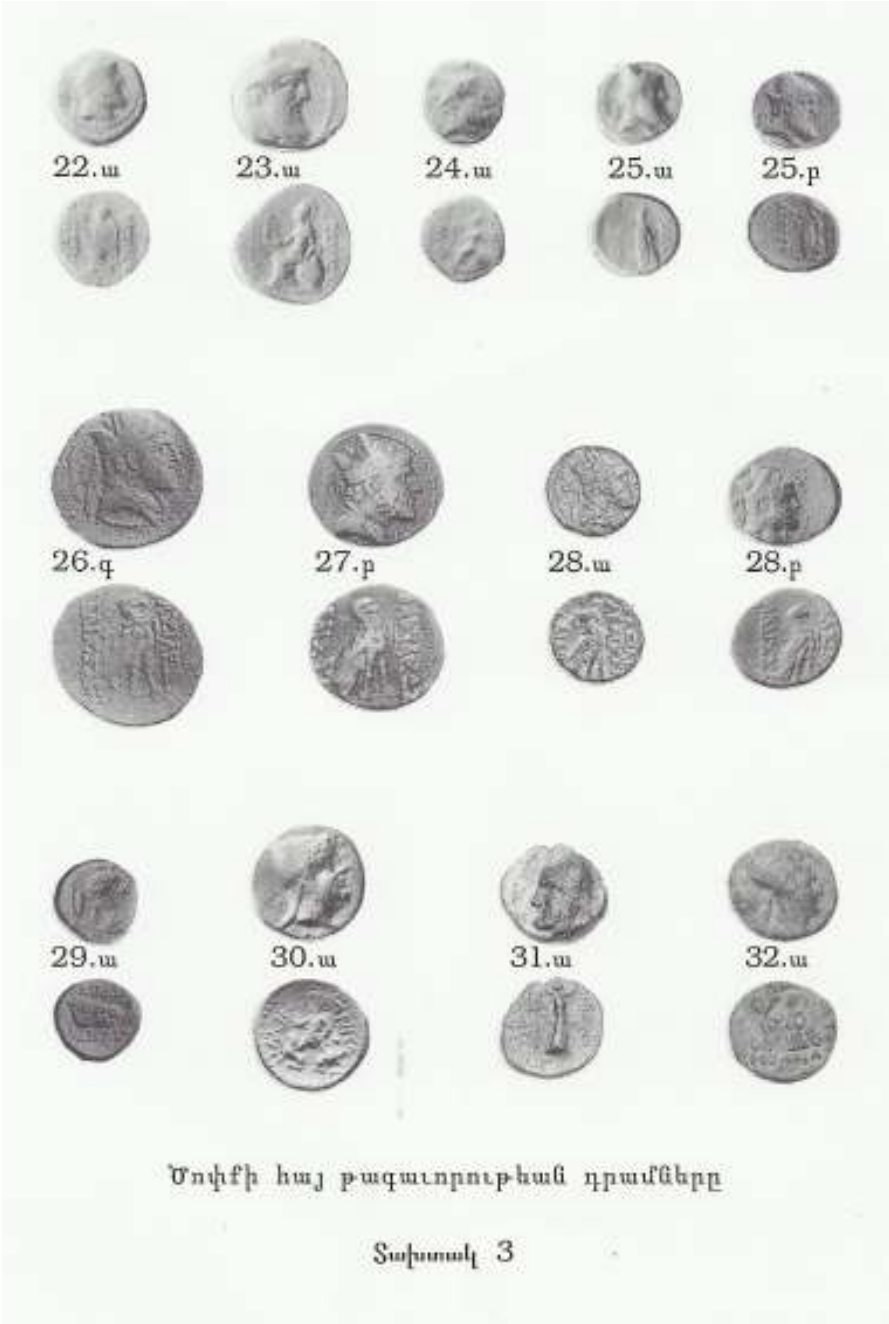
- Կոնսակ. Զիաւորը կ'արշաւէ աջ՝ դէպի երկու ցատկող առիւծները: Զախին երկու նիզակ: Թագաւորը աջ ձեռքով կը բռնէ սուր մը: Զին կ'ուղղուի դէպի աջ, գլուխը վեր, առջեւի ձախ ոտքը վերցուցած դէպի առիւծը: Զիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ (Արքայ Արշամի): Տուեալ. ՊՂ, ա)* 6.45դ-22մմ ԶՊ (Կոնսակին պատկերը Յաի հետ) (1 օրինակ)*
3. Երկու քաղկոս, ձիաւոր եւ առիւծ
Երես. 2ի նման:
Կոնսակ. 2ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.87դ-23մմ ԶՊ (երեսին պատկերը 2աի հետ), բ) 5.72դ-21մմ-12տ ԵՆ, գ)* 5.55դ-19մմ-12տ ՍՔ, դ) 5.13դ-19մմ Gorny 186-1453¹⁹ ցուցակ, ե) 4.63դ-21մմ-12տ ԵՆ, զ) 4.62դ-19մմ-12տ CNG 72-848²⁰ ցուցակ, է) 4.59դ-21մմ-12տ ԵՆ, ը), 4.52դ-19մմ-12տ ՖՔ, թ) 4.14դ-20մմ ՎՊ, ժ) 18մմ GH165-503²¹ ցուցակ, 1 ԲԹ, 1 ԺԿ (12 օրինակ)
4. Երկու քաղկոս, ձիաւոր եւ հետեւակ զինուոր
Երես. 2ի նման:
*Կոնսակ. Զիաւորը կ'արշաւէ աջ, նիզակը՝ աջ ձեռքին եւ ուղղուած հետեւակ զինուորները, որոնք ունին սուր ու վահան. ձիուն ներքեւ՝ ինկած զինուոր մը: Զիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.61դ-19մմ-9տ ՖՔ, բ) 5.03դ-17մմ-3տ ՎՊ, գ)* 5.02դ-17մմ CNG 36-533²² ցուցակ, դ) 4.64դ-17մմ CNG 36-532, ե) 4.54դ-20մմ-2տ ԵՆ, զ) 4.22դ-19մմ CNG 36-531 (6 օրինակ)*
5. Մէկ քաղկոս, ձիաւոր եւ հետեւակ զինուոր
Երես. 2ի նման:
Կոնսակ. 4ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.5դ-18մմ-12տ ԵՆ, բ)* 3.53դ-17մմ-12տ CNG 85-1²³ ցուցակ, գ) 3.45դ-18մմ-12տ ՖՔ, 2 ԶՊ մէկը՝ 2.92 դ-16մմ (5 օրինակ)
6. Մէկ քաղկոս, ձիու գլուխ
Երես. 2ի նման:
*Կոնսակ. Զիւղ գլուխն ու վիզը: Խորագրութիւնը աջին ու դէպի վար [ΒΑ]ΣΙΛΕ[ΩΣ], ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 2.91դ-15մմ-12տ ՖՔ (1 օրինակ)*
7. Մէկ քաղկոս, թեւաւոր կայծակ
Երես. 2ի նման:
*Կոնսակ. Թեւաւոր կայծակ հինգ ճառագայթներով: Խորագրութիւնը ձախին ու դէպի վեր ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ, աջին դէպի վեր ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ (Արքայ Արշամի բարեպաշտ):
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.45դ-19մմ-8տ ԵՆ, բ) 3.96դ-17մմ-2տ ԱՍ, գ) 3.95դ-19մմ-2տ ԵՆ (3 օրինակ)*
8. Մէկ քաղկոս, թեւաւոր կայծակ
Երես. 2ի նման:
Կոնսակ. 7ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.61դ-17մմ ԱԴԸ (1 օրինակ)

Ծոփի և այ բազալիտի-կան դրամները

Տախտակ 2

ԱՐՇԱՄ Բ./ARSAMES II, ՇՈՒՐՂ 230 Ք.ա.

Արշամ Բ. կը յաջորդէ իր հօր իբրեւ Մոփքի թագաւոր: Ըստ պատմաբաններու ան ապաստան տուած ու օժանդակած է Անտիոքոս Հիերաքսի, որ ապստամբած էր իր եղբօր, օրինական թագաւոր Սելեւկոս Բ-ին դէմ²⁴: Արշամ Բ-ի նման, շարք մը հարեւան երկիրներ եւս պաշտպանած են Սելեւկոսի ապստամբ եղբայրը: Արշամ Բ-ի քաղաքականութիւնը եղած է տկարացնել Սելեւկեան Պետութեան ազդեցութիւնը:

Արշամ Բ-ի դրամներուն ոճն ու պատկերատիպերը կը տարբերին Արշամ Ա-ի դրամներէն²⁵: Դրամի երեսին վրայ կը նշմարուի Արշամի կիսանդրին, որուն խոյրը ունի տափակ գագաթ ու աւելի կը նմանի գլխանոցի, որ շրջապատուած է վարսակալով, հանգուցուած՝ գլխուն ետին: Իր հատանած դրամներուն պատկերատիպերն են.- 1՝ ձիաւոր, 2՝ կանգնած մերկամարմին կերպարանք, 3՝ արծիւ, 4՝ Ձեւսի երկուորեակ որդիներուն գդակները: Ըստ երեւոյթին՝ Արշամ Բ. թողարկած է աւելի շատ դրամ քան Մոփք-Կոմմագենէի որեւէ այլ արքայ: Թերեւս գահակալած է աւելի երկար ժամանակ քան իր նախորդներն ու յաջորդները:

- 9. Չորս քաղկոս, ձիաւոր
 Երես. Արշամ Բ-ի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն տափակ գագաթով խոյր մը, որ գդակի կը նմանի: Վարսակալը կը շրջապատէ ճակատը եւ հանգուցուած է գլխուն ետին, ծոպերը կ'իյնան վիզն ի վար: Կէտաւոր շրջափակ:
 Կռնակ. Ձիաւորը գլխուն ունի թագաւորի նման գդակ մը ու հագած է պարեգօտ, աջ ձեռքին բռնած է նիզակ, ու ձիավարելով կ'արշաւէ դէպի աջ: Ձիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ձախէն աջ ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ (Արքայ Արշամի):
 Տուեալ. ՊՂ, ա) 8.35դ-21մմ ՁՊ, 2 ՖԱՄ մէկը՝ բ)* 6.60դ-20մմ- 1 ՎՄԹ

- 10. Երկու քաղկոս, ձիաւոր
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. 9ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.62դ-20մմ-11ժ CNG 72-849 ցուցակ (1 օրինակ)

- 11. Չորս քաղկոս, կանգնած մերկամարմին կերպարանք
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. Հանդիպահայեաց ողջ հասակով մերկամարմին կերպարանք մը, աջ թեւը արմուկէն կ'երկարի եւ ձախ թեւը կը բռնէ երկար լախտ մը: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 7.61դ-21մմ-12ժ CNG 85-2 ցուցակ, բ) 7.36դ-21մմ-1ժ ԵՆ, գ) 6.68դ-20մմ-1ժ ԵՆ (3 օրինակ)

- 12. Երկու քաղկոս, կանգնած մերկամարմին կերպարանք
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. 11ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.84դ-17մմ-1ժ ԵՆ, բ) 5.72դ-19մմ-12ժ ՖՔ, գ) 5.71դ-20մմ-12ժ ԵՆ, դ)* 5.64դ-21մմ-12ժ ՖՔ, 2 ՁՊ, մէկը՝ ե) 5.37դ-19մմ, զ) 5.33դ-19մմ-12ժ ՖՔ, է) 5.82դ Gorny 200-2032²⁶ ցուցակ, ը) 5.10դ-19մմ-12ժ ՖՔ, թ) 5.05դ-

- 18մմ-12ժ ՖՔ, ժ)* 4.96գ-17մմ-1ժ ԵՆ, ժա) 4.93գ-19մմ-1ժ ԵՆ, ժբ) 4.73գ-19մմ-12ժ ՖՔ, ժգ) 4.14գ-19մմ-12ժ ՖՔ, 1 ժԿ, 3 ԲԹ (18 օրինակ)
13. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/արձի դեպի աջ
Երես. 9ի նման:
Կռնակ. Արծիւ կանգնած դէպի աջ ու բռնած կայծակ: Խորագրութիւն
աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.54գ-17.5մմ-11ժ ԵՆ, բ) 5.27գ-17մմ ԶՊ, գ) 4.78գ-17մմ
Gorny 186-1478 ցուցակ, դ) 4.73գ-17մմ Gorny 186-1489 ցուցակ, ե) 4.52գ-
17մմ-12ժ ԵՆ, զ) 4.38գ-17մմ-12ժ ՖՔ, է) 4.38գ Gorny 200-2033 ցուցակ, ը)
4.34գ-17մմ-12ժ ԵՆ, թ) 4.17գ-17մմ-12ժ ՖՔ, ժ)* 4.11գ-17մմ-12ժ ԵՆ, ժա)
4.03գ-18մմ-12ժ ԵՆ, ժբ) 3.98գ-16մմ-12ժ CNG 85-3 ցուցակ, ժգ) 3.87գ-16մմ
ԶՊ, ժդ) ՎՄԹ (14 օրինակ)
14. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/արձի դեպի աջ
Երես. 13ի նման:
Կռնակ. 13ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.64գ-17մմ-12ժ ՖՔ, բ) 3.61գ-17.5մմ-12ժ ԵՆ (2 օրինակ)
15. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/արձի դեպի աջ
Երես. 13ի նման, սակայն կիսանդրին դէպի ձախ:
Կռնակ. 13ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.07գ-17մմ-10ժ ՍՔ (1 օրինակ)
16. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/արձի դեպի աջ
Երես. 15ի նման:
Կռնակ. 15ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա) 3.71գ-18մմ-11ժ ՖՔ, բ)* 3.29գ-17մմ-11ժ ԵՆ, գ) 3.12գ-18մմ-
12ժ ՖՔ, դ) 3.08գ-17մմ-12ժ ԵՆ, ե) 3.03գ-15մմ-12ժ ԵՆ (5 օրինակ)
17. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/երկուորեակներու գրակներ
Երես. 9ի նման:
Կռնակ. Զեւսի երկուորեակ որդիներուն գրակները, իւրաքանչիւրին վե-
րեւ՝ իսչի նշան: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին
դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.09գ-17մմ-12ժ ՖՔ (1 օրինակ)
18. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/երկուորեակներու գրակներ
Երես. 9ի նման:
Կռնակ. 17ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.52գ-16մմ Gorny 186-1480 ցուցակ, բ) 3.43գ-15մմ-12ժ ԵՆ,
գ) 3.35գ-15մմ-11ժ ԵՆ, դ) 3.31գ-15մմ-12ժ ԵՆ, ե) 3.25գ-16մմ ԶՊ, զ) 3.23գ-
14մմ-11ժ ԵՆ, է) 3.03գ-15մմ-12ժ ԵՆ, ը) 2.85գ-14մմ-12ժ ԵՆ, թ) 2.50գ-17մմ-
12ժ ՖՔ, ժ) 2.35գ-14մմ-12ժ ՖՔ (10 օրինակ)
19. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/Երկուորեակներու գրակներ
Երես. 9ի նման, սակայն կիսանդրին դէպի ձախ:
Կռնակ. 17ի նման:

ՔՍԵՐՔՍԷՍ/XERXES, Շուրջ 220 Ք.ա.

Արչամ Բ.ի մահէն ետք իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Քսերքսէս: Ծովք-Կոմմագենէն երկուքի բաժնուեցաւ սելեւկեան ճնշումով²⁷: Քսերքսէս ստիպուած եղաւ ընդունիլ իր վրայ արչաւող սելեւկեան թագաւոր Անտիոքոս Գ.ի գերիշխանութիւնը եւ խաղաղութեան դաշինք կնքեց: Դաշինքի պայմաններն էին, որ ինք Անտիոքոսի վճարէ իր ու հօր՝ Արչամ Բ.ի տուրքը: Ըստ պատմաբաններու, տուրքը ընդգրկած է 300 տաղանդ, 1000 ձի եւ 1000 ջորի իրենց պախուրցներով: Ապա Անտիոքոս իր քոյրը՝ Անտիոքիսը կ'ամուսնացնէ Քսերքսէսին:

Քսերքսէս հրու կամակատար չէ եղած Անտիոքոս Գ.ին, որով, վերջինս իր քրոջ միջոցով դաւադրութեամբ սպանել տուած է զայն²⁸:

Քսերքսէսի դրամները, ինչպէս նաեւ իր խոյրը²⁹ կը ցուցաբերեն շարունակական հորովոյթ մը իր հօրը խոյրէն ու դրամներէն: Խոյրը՝ ծալուած, կարծես թեթեւօրէն նստած է գլխուն վրայ, վարսակալը՝ ճակտին շուրջ եւ ծոպերը՝ կախուած գլխուն ետին: Քսերքսէս ունի առատ մօրուք մը: Նախորդներուն նման իր կիսանդրին ալ դէպի աջ է: Իր դրամները ծանօթ են քանի մը տարբեր միաւորներով.- 1՝ Յաղթանակ, 2՝ Աթենասը նստած, 3՝ Աթենասը կանգնած:

20. Երկու քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. Մօրուսաւոր Քսերքսէսի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն ծալուած խոյր. երիզակապ վարսակալը ճակտին շուրջ եւ ծոպերը կախուած գլխուն ետին: Զախ դաշտին մէջ մենագիրը: Կէտաւոր շրջափակ:

Կռնակ. Յաղթանակը կանգնած դէպի ձախ, երկարած աջ ձեռքով բռնած թագ մը, իսկ ձախ ձեռքը կը հանգչի պարեգօտի դօտիին վրայ: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ: Դաշտին մէջ ΝΚ մենագիրը (Արքայ Քսերքսէսի):

Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.43դ-19մմ 2Պ, բ)* 5.42դ-21մմ ՖԱՄ, գ) 5.10դ-19մմ CNG 36-536, դ) 5.08դ-19մմ-11ժ CNG85-6 ցուցակ, 1 ՊԹ, 1 ՎՄԹ (6 օրինակ)

21. Մէկ քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. 20ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.49դ-17.6մմ-11ժ ՀՊԹ (1 օրինակ)

22. Կէս քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. 20ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.89դ-14մմ ԲԹ, 1 ՖԱՄ “H” մենագիրով, նախկին Ռօլէնի հաւ. “Z” մենագիրով (3 օրինակ)

23. Երկու քաղկոս, Աթենաս նստած
Երես. 20ի նման:
*Կռնակ. Աթենասը նստած, ու երկարած աջ ձեռքով բռնած պատկեր մը (Մի-
 ներուս՞), իսկ ձախ ձեռքը կը հանգչի մեծ վահանի վրայ: Խորագրութիւնը*
աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.51գ-18մմ ԲԹ, բ) 3.84գ-19մմ-12ժ ԺՔ (2 օրինակ)
24. Կէս քաղկոս, Աթենաս նստած
Երես. 23ի նման:
Կռնակ. 23ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.90գ-13մմ ՅԱՄ, 1 էԹ (2 օրինակ)
25. Երկու քաղկոս, Աթենաս կանգնած
Երես. 20ի նման:
Կռնակ. Աթենասը կանգնած՝ կը բռնէ թագ մը երկարած աջ ձեռքով եւ
ձախ թելը կը հանգչի վահանի վրայ: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար
ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ:
Տուեալ. ա)* 2.52գ-13մմ ՅԱՄ, բ)* 1.90գ-14մմ ՅԱՄ, 1 ՎՄԹ, 1 էԹ (4 օրինակ)

ԱԲԴԻՍԱՐԷՍ/ABDISSARES, Շուրջ 201 Ք.ա.

Թումանով նկատի առնելով Աբդիսարէսի գահակալութիւնն ու պատմական աղբիւրներու լռութիւնը, նաեւ բացակայութիւնը՝ Նեմ-րուժ Լերան արձանագրութիւններէն (հոս պէտք է շեշտել որ Անտիոքոս Ա-ի դամբարանին բոլոր արձանագրութիւնները չեն փրկուած), կը գրէ. «Աբդիսարէսի տոհմական դիրքը բոլորովին անծանօթ է: Միակ դրդապատճառն ենթադրելու թէ ան Ռոմնդեան Հարստութեան կը պատկանի եւ հետեւաբար Հայաստանի թագաւոր եղած է, այն ուշագրաւ նմանութիւնն է, զոր ունին իր դրամները Քսերքսէսի դրամներուն հետ, եւ, ինչ որ հաւանաբար աւելի նշանակալից է, երկու արքաներուն զլխազարդին նոյնութիւնն է. հմմտ.՝ Visconti, *Icon. Greca* 328-332 տխտ. XVI, 4; Babelon, *Rois de Syrie*, p. CXIV 211-212, տխտ. XXIX, 3-5; V. Langlois, *Num. Gen. de l'Armenie*, Paris, 1859, Թ. 8-10; Head, *Hist. Num.* Թ. 635- (βασιλεωξ Αβδισσαρου). հմմտ.՝ Justi, *Namenbuch* Թ.1; Baumgartner, *Realencycl. I, 1*, 26-27; թէւ Babelon (էջ CXCIV, CXCV) մտածել կու տայ՝ Աբդիսարէսը Քսերքսէսի հայրը կրնայ ըլլալ, սակայն նկատի առնելով ինչ որ Քսերքսէսի ազգականական հնարաւոր աղերսի մասին արդէն ըսուեցաւ, շատ աւելի հաւանական է որ անոր եղբայրն եղած ըլլայ»³⁰:

Քսերքսէսի եւ Աբդիսարէսի դրամներուն բաղդատութիւնը, կը համոզէ դրամագէտը թէ Աբդիսարէսն է որ յաջորդած է Քսերքսէսին: Իր դրամները ծանօթ են արծիւ պատկերատիպի քանի մը տարբեր միաւորներով. ունի նաեւ ձիու գլուխ պատկերատիպով եզակի դրամ մը:

Ուշադրութեան արժանի է դրամագէտ Քալլաթայի³¹ յօդուածը, ուր քննուած են զանազան դրամագէտներու կողմէ ցարդ հրատարակուած երեք տեսակ պղինձեայ դրամներ, վերագրուած՝ Հայաստանի Աբդիսարէս արքային: Հեղինակը կը քննարկէ Աբդիսարէսի անտիպ պղինձէ կտոր մը, յունատառ արձանագրութեամբ՝ [ΒΑΣ]ΙΛΕ[ΩΕ/[ΑΒ]ΔΙΣΣΑΡΟΥ//[Α]ΔΑΙΑΒΗΝΟΥ, այսինքն՝ Արքայ Աբդիսարէսի Ադիաբէնի: Կշիռ. 6.82գ: Սակայն Ծոփքի վերագրուած բոլոր դրամներուն վրայ Ադիաբէնի արձանագրութիւն գոյուլթիւն չունի:

26. Չորս քաղկոս, արծի կանգնած դէպի աջ
Երես. Աբդիսարէսի կիսանդրին դէպի աջ, թեթեւօրէն մօրուսաւոր, գլխուն՝ ծալուած խոյր. երիզակապ վարսակալը կախուած գլխու ետին:
Կէտաւոր շրջափակ:
Կռնակ. Արծիւը կանգնած դէպի աջ: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ (Արքայ Աբդիսարէսի):
Տուեալ. ՊՂ, ա) 2 ՊԹ մէկը՝ 9.44գ-24մմ, բ) 7.51գ-19մմ-12ժ ԾՔ, դ)* 7.4գ-23մմ ԾԱՄ, 1 ԱԴԸ, 1 ԺԿ (6 օրինակ)
27. Երկու քաղկոս, արծի կանգնած դէպի աջ
Երես. 26ի նման:
Կռնակ. 26ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.71գ-22մմ ԶՊ, բ)* 5.36գ-19մմ-12ժ ԾՔ, դ) 4.88գ-20մմ CNG 36-537 ցուցակ (3 օրինակ)
28. Մէկ քաղկոս, արծի կանգնած դէպի աջ
Երես. 26ի նման:
Կռնակ. 26ի նման:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.18գ-14մմ-12ժ ԾՔ, բ)* 2.99գ-16մմ ԲԹ, դ) 2.73գ-14մմ-12ժ ԾՔ, դ) 2.15գ-12մմ ԾԱՄ, 1 ԱԴԸ, 1 ՎՄԹ (6 օրինակ)
29. Կէս քաղկոս, ձիու գլուխ
Երես. 26ի նման:
Կռնակ. Ձիու գլուխ դէպի աջ, սանձուած: Խորագրութիւնը վերելը դէպի աջ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ներքեւը դէպի աջ ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ:
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.85գ-22մմ-12ժ ԾԱՄ (1 օրինակ)

ԶԱՐԵՀ/ZARIADRES, Շուրջ 190 Ք.ա.

Ինչպէս նախապէս յիշուեցաւ, Ծոփքը եւ Կոմմագենէն Սելեւկիոյ գերիշխանութեան ենթակայ էին: Սելեւկեանները կը կառավարէին Ծոփքը բնիկ իշխաններով կամ սատրապներով՝ «ստրատեգոս», եւ կը հաւաքէին որոշ տուրքեր: Նոյնն էր կացութիւնը Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի համար:

Սելեւկեան Անտիոքոս Գ-ի (223-187 Ք.ա.) գերիշխանութեան շրջանին, Զարեհ Ծոփքի ստրատեգոսն էր, իսկ Արտաշէս՝ Մեծ Հայքի: Հռո-

մէացիք Ք.ա. 191ին Չախճախիչ պարտութեան մատնեցին Սելեւկեանները՝ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը գտնուող Մազնեսիա քաղաքի ճակատամարտին: Փոքր Ասիան անցաւ հռոմէացիներու քաղաքական ծիրին մէջ: Զարեհ³² եւ Արտաշէս³³, օգտուելով Սելեւկեաններու պարտութենէն, իրենց սատրապութիւնները անկախ թագաւորութիւններ հռչակեցին: Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի անկախութիւնները վաւերացուեցան Հռոմի Ծերակոյտին կողմէ, Ապամիայի մէջ կնքուած դաշնագիրով՝ Ք.ա. 188ին: Պատմաբաններ Ք.ա. 189ը կը նկատեն այն տարին, երբ Ծոփքի Երուանդունիները եւ Մեծ Հայքի Արտաշէսեան Հարստութիւնը վերականգնեցին իրենց անկախութիւնը³⁴: Այսպիսով երկու անկախ հայկական թագաւորութիւններ կազմուեցան, որոնց ժողովուրդները կը խօսէին հայերէն:

Զարեհ արքայէն ունինք խիստ հազուագիւտ երկու կտոր դրամներ նոյն պատկերատիպով: Երեսին վրայ քանդակուած է թագաւորի կիսանդրին՝ դարձած դէպի աջ: Իր գլուխին վրայի գդակը քիչ մը կը տարբերի իր նախորդներէն. ունի ականջակալներ, որոնք կ'իջնեն մինչեւ ծնօտին տակը: Իսկ ետեւը պատկերուած է Անահիտ (°) դիցուհին, որ ծաղիկ մը կը բռնէ: Իսկ իր ոտքերուն քով նստած են հանդիպահայեաց երկու սփինքսներ կռնակ-կռնակի:

30. Մէկ քաղկոս, դիցուհի (Անահիտ)

Երես. Զարեհի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն հագած խոյրը ունի ականջակալներ, որոնք կապուած են կզակին տակ: Կէտաւոր շրջափակ:

Կռնակ. Հանդիպահայեաց դիցուհին (Անահիտ) կանգնած, աջ ձեռքը վերցուցած՝ ծաղիկներ կը բռնէ: Իր ոտքերուն՝ երկու սփինքսներ, նստած, հանդիպահայեաց ու կռնակ-կռնակի: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ANISA/ΩΣ, ձախին դէպի վար ΔΣΑΡΙ: Կէտաւոր շրջափակ: (Անիսադէսի Որդի Զարեհ)

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.42դ-17մմ ԲԹ, 1 ՊԹ

(2 օրինակ)

ԱՐԿԱԹԻԱՍ/ARKATHIUS, Շուրջ 190-175 Ք.ա.

Ըստ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանին³⁵, Ծոփքի Զարեհին յաջորդած է Արկաթիասը, որ հիմնած է նոր մայրաքաղաք՝ Արկաթիակերտը (ապա վերանուանուած Եպիփանիա, Տիգրանակերտի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ 60 քմ.): Արկաթիաս սպաննուած է Սելեւկեան Անտիոքոս Դ. թագաւորի (Ք.ա. 187-175) դէմ կռուած ժամանակ: Ապա Ծոփքի գահը փոխանցուած է Արկաթիասի եղբոր Կապադոկիա ապաստանած Մեհրուժանին [Մորֆիլի⁶], իսկ անկից ետք՝ Արտանէսին:

Արկաթիասէն մեզի ծանօթ են երեք պղնձեայ դրամներ: Երեսին վրայ պատկերուած է մօրուսաւոր թագաւորի կիսանդրին՝ դէպի ձախ: Գլուխին վրայի խոյրը ունի վարսակալ: Իսկ ետին քանդակուած է աջ դարձած Յաղթանակը, որ երկարած ձեռքով կը բռնէ ծաղիկապսակ մը:

31. Մէկ քաղկոս, Յաղթանակ դէպի աջ
*Երես. Արկաթիասի կիսանդրին՝ դէպի ձախ, մօրուսաւոր, գլխուն խոյրը՝
 ծալուած, վարսակալով, որ կը շրջապատէ ճակատը: Կէտաւոր շրջափակ:
 Կռնակ. Յաղթանակը կը յառաջանայ դէպի աջ, վեր երկարած աջ ձեռքով
 կը բռնէ ծաղկեպսակ, իսկ ձախը կը հանգչի կողին՝ դէպի վար: Խորագրու-
 թիւնը ձախին դէպի վար [B]ΑΣΙΛΕΩ[Σ], աջին դէպի վեր ΑΡΚΑΘΙΟΥ
 (Արքայ Արկաթիասի):
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.09դ-15մմ-12ժ CNG 51-751³⁶ ցուցակ, բ) 2.33դ-14մմ Peus
 340-445³⁷ ցուցակ, գ) 2.3դ-14մմ-12ժ ԵՆ (3 օրինակ)*

ՄՈՐՖԻԼԻԿ/MORPHILIG, Շուրջ 150 Ք.ա

Հայ պատմական աղբիւրներ ոչ մէկ բան յիշած են այս արքային մասին: Սակայն Մորֆիլիկ կը դասաւորուի այս շրջանի պատմութեան եւ ժամանակամիջոցին մէջ: Ըստ դրամի խորագրութեան, Մորֆիլիկ կրնայ ըլլալ Չարեհի որդին:

Իրմէ մեզի հասած են երկու կտոր խիստ հազուագիւտ դրամներ: Երեսին պատկերուած է արքային դիմանկարը, սրածայր խոյրը գլխուն: Իսկ ետին քանդակուած է Անահիտ դիցուհին եւ արքային անունը:

32. Մէկ քաղկոս, դիցուհի (Անահիտ)
*Երես. Մորֆիլիկ կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյրը ա-
 կանջակալներով, որոնք կապուած են իր կզակին տակ:
 Կռնակ. Դիցուհին (Անահիտ) կանգնած: Խորագրութիւնը վերեւ ...ΑΝΙ...,
 դէպի վար ΑΤΕ(ΑΔΡΙΟΣ), դիցուհին ներքեւ՝
 ΜΟΦΙΛΑΣ (ΜΟΡΙΦΙΛΙΟΣ ?) (Չարեհի որդի Մորֆիլիկ):
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 2.89դ-15մմ-2ժ CNG 36-538 ցուցակ, 1 ԲԹ (2 օրինակ)*

ԱՐՏԱՆԷՍ/ARTANES, 110-94 Ք.ա.

Ըստ պատմական աղբիւրներու³⁸, Արտանէս սերած է Չարեհի տոհմէն: Իրմէ ծանօթ դրամ չէ յայտնաբերուած: Երբ Մեծն Տիգրան Մոփքը Հայաստանին միացուց Ք.ա. 95ին, Արտանէս կորսնցուց իր թագաւորութիւնը:

ԱՐՇԱԿ/ARSACES, 90 Ք.ա.

Մոփքը իր կայսրութեան միացնելէ ետք, Մեծն Տիգրան Արշակը նշանակեց Մոփքի կառավարիչ: Պոմպէոս Մեծի խաղաղութեան դաշինքին կնքումէն յետոյ, Մոփքը տրուեցաւ Կապադովկիոյ Արիոբարզանէս թագաւորին: Յարդ Արշակի անունով մեզի դրամ չէ հասած:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ըստ Ադիւսակ 1ի տուեալներուն, վերջին երեսուն տարիներուն Մոփքի Հայ թագաւորութեան դրամներուն քանակը բարձրացած է 53էն 140ի՝ աւելնալով աւելի քան երկուքուկէս անգամ: Ընդ որում, Ար-

չամ Ա.ի դրամները քառապատկուած են վերջին երեսուն տարիներուն, Արչամ Բ.ինը՝ գրեթէ հնգապատկուած, մինչ Քսերքսէսի, Ջարեհի եւ Մորֆիլիի դրամները՝ կրկնապատկուած, իսկ Սամոսի եւ Աբդիսարէսի դրամները աւելցած են նուազ համեմատութեամբ:

Աղիսակ 1. Ծովքի պղնձեայ դրամներու ընդհանուր քանակ

Գահակալ	Ծանօթ դրամներու քանակ	
	1983 ³⁹	2012
Սամոս (չուրջ Ք.ա. 260)	7	8
Արչամ Ա. (չուրջ Ք.ա. 240)	7	29
Արչամ Բ. (չուրջ Ք.ա. 230)	13	62
Քսերքսէս (չուրջ Ք.ա. 220)	13	18
Աբդիսարէս (չուրջ Ք.ա. 210)	11	16
Ջարեհ (չուրջ Ք.ա. 190)	1	2
Արկաթիաս (չուրջ Ք.ա. 190-175)	--	3
Մորֆիլի (չուրջ Ք.ա. 150)	1	2
Արտանէս (չուրջ Ք.ա. 110-94)	-	-
Արչակ (Ք.ա. 70էն ետք)	-	-
Գումար	53	140

Ունինք երեք կտոր նորայայտ դրամներ, որոնք կը վերագրուին Արկաթիաս անունով գահակալի մը: Ասոնց պատկերատիպերը ունին որոշ նմանութիւններ Քսերքսէսի դրամներուն, որոնց ետին յաղթանակը կանգնած է ղէպի ձախ, մինչդեռ Արկաթիասին տրուած օրինակներուն վրայ՝ ղէպի աջ:

Հայկական Մովսէսեան Հանրագիտարանին մէջ յիշատակուած է, թէ Ջարեհին յաջորդեց Արկաթիասը⁴⁰, որ սպաննուած է Սելեւկեան Անտիոքոս Դ. (Ք.ա. 187-175) թագաւորին ղէմ կռուին մէջ: Որեմն Արկաթիասը իշխած ըլլալու է Ք.ա. երկրորդ դարու սկզբնաւորութենէն յետոյ, շուրջ 190-175ին: Ծովքի գահը անցած է Արկաթիասի եղբոր՝ Կապադովկիա ապաստանած Մեհրուստանին, իսկ ապա՝ Արտանէսին:

Ք.ա. 94ին, Մեծն Տիգրան Բ.ը տապալած է Արտանէսը եւ Ծովքը վերամիաւորած Մեծ Հայքին:

Ինչպէս ակնարկուեցաւ, Արչամ Ա.ի «ձիւղոր» պատկերատիպով դրամէն ունինք երկու տարբերակներ: Մէկուն վրայ ձիւղորը ղէպի աջ կը յառաջանայ՝ յարձակելու համար ցատկող առիւծին, իսկ երկրորդ տարբերակին՝ ձիւղորը կ'ուղղէ իր նիզակը ղէպի հետեւակ զինուորը:

Արչամ Ա.ի նորայայտ դրամախումբին կը պատկանի հետաքրքրական պատկերատիպ մը, ուր եզակի օրինակի մը ետին կերտուած է ձիւղ գլուխն ու վիզը՝ ղէպի աջ:

Այսուհանդերձ, ամէնէն այլազան տարբերակները կը նշմարուին Արշամ Բ-ի դրամներուն վրայ: Երկու տարբեր պատկերատիպով դրամներուն կոնակներուն՝ արծիւ եւ Զեւսի երկուորեակ որդիներուն (Dioscuri) գղակաները, Արշամի կիսանդրին ուղղուած է դէպի ձախ, փոխան աջի: Նաեւ երկուորեակներու գղականերուն վրայ կը նշմարուին վեց կամ ութ ճառագայթով աստղեր փոխան խաչի:

ՅԱՆԿ ՅԱՊԱՌՈՒՄՆԵՐՈՒ

*	Պատկերագարդ դրամ
ԱԳԸ	Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերութիւն (American Numismatic Society)
ԱՍ	Անդրէ Սերուկեան
ԲԹ	Բրիտանական Թանգարան (British Museum)
գ	գրամ
ԵՆ	Եղիա Ներսէսեան
ԶՊ	Զարեհ Պտուկեան
ԷԹ	Էրմիթաժի Թանգարան
Ժ	Ժամացոյց
ԺԿ	Ժաք Կերեզեան
ԺՔ	Ժիրայր Քրիստինեան
ՀԹ	Հընտերեան Թանգարան (Hunterian Museum)
ՀՊԹ	Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան
սն	սիլիմեթր
ՊԹ	Պերլինի Թանգարան (Berlin Museum)
ՊՂ	Պղինձ
ՍՔ	Սարգիս Քիլիմճեան
ՎՄԹ	Վիեննայի Միլիթարեան Թանգարան
ՎՊ	Վաչէ Պարսումեան
ՖԱՄ	Ֆրանսայի Ազգային Մատենադարան (Bibliothèque Nationale de France)
ՖԲ	Frank Kovacs
CNG	Classical Numismatic Group
GH	Gerhart Hirsch Nachfolger
Gorny	Gorny and Mosch
Peus	Busso Peus Nachfolger

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 5, Երեւան, 1979, էջ 139-141:
- ² Յակոբ Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Հտր. Ա., Երեւան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 91. նաեւ՝ Երկեր, Ա. Հտր., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1977, էջ 95:
- ³ Christopher Walker, *Armenia the Survival of A Nation*, New York, St. Martin's Press, 1980, էջ 22, վերամշակուած:
- ⁴ F.K. Dorner & T. Goell, *Arsameia am Nymphaios: Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithridates Kallinikos von 1953-1956*, Berlin, 1963; L. Jalabert & R. Mouterde, *Inscriptions Grecques et Latin de la Syrie*, Paris, 1929, 1, էջ 2-42:

- ⁵ C. Toumanoff, *Studies on Christian Caucasian History*, Washington, Georgetown University Press, 1963, pp. 282, 293-94:
- ⁶ Կ. Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1970, 202 էջ:
- ⁷ Ծանօթ բոլոր հայ պատմաբաններ քանի մը պարբերութիւն կամ առաւելագոյն քանի մը էջ միայն կը յատկացնեն Ծոփքի 190 տարուան ու տասը թագաւորներու պատմութեան: Յիշենք ծանօթ քանի մը օրինակներ՝ Յակոբ Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան*, Հտր. Ա., էջ 107-113. նաեւ՝ *Երկեր, Ա. Հտր.*, էջ 111-117. նաեւ՝ Կ. Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, էջ 22-28. նաեւ՝ Ժազ Դը Մորզան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւնը*, Պոստոն, 1947, էջ 92-95. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., Երեւան 1971, էջ 512-513. նաեւ՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, Երեւան, 1979, էջ 139-141. նաեւ՝ Nina Garosian, “Emergence of Armenia”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York, 1997, Vol. I, էջ 46-47: Նոյնիսկ պատմաբան դրամագէտ Կ. Յ. Բասմալեան, *Թերեւս ակամայ, կը տրամադրէ սահմանափակ էջեր. տե՛ս՝ Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն Եւ Հայաստանի Վերաբերեալ Դրամներ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1936, էջ 25-33: Կան նաեւ հետեւեալները՝ Գէորգ Տիրացեան, «Կոմագենէ Երկիրը Եւ Հայաստանը», *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ Հաս. Գիտ.*, 1956, թիւ 3 (ռուսերէն). նաեւ՝ K. Humann, O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Berlin, 1890; E. Honigmann, “Kommagene,” *Pauly’s Realencyklopadie der Klassischen Altertumswissenschaft, Supplementband IV*, Stuttgart, 1924; M. Ernest Babelon, *Les Rois de Syrie, d’Armenie et de Commagène*, Paris, 1890, էջ CXC-CC, 211-212, տախտակ XIX թիւ 1-7:
- ⁸ Paul Z. Bedoukian, “Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene,” *Selected Numismatic Studies II*, էջ 36-39, տախտակ 1-2՝ արտատպութիւն *Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene*, Լոս Անճելոս, 1985, 37 էջ, 2 տախտակ, անգլերէն բաժինը արտատպութիւն՝ The American Numismatic Society, *Museum Notes*, Հտր. 28, Նիւ Եորք, 1983, էջ 71-88, տախտակ 11-12:
- ⁹ Y.T. Nercessian, *Armenian Coins and their Values*, Լոս Անճելոս, 1995, էջ 47-53, թիւ 1-18, տախտակ 1-2:
- ¹⁰ Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, էջ 22:
- ¹¹ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հտր. Ա., էջ 512:
- ¹² Միացեալ Ծոփքի եւ Կոմագենէի քարտէսին համար տե՛ս՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, էջ 140: Նոր կառուցուած քաղաքներու վայրերուն տեղադրութեան չափերը հիմնուած են այս քարտէսին վրայ:
- ¹³ Ծոփքի պղնձեայ դրամներուն դասաւորութիւնը մեր աշխատանքին մէջ խմբաւորուած է պղնձեայ դրամներուն՝ քաղկոսին ծանրութեան հիմամբ: Պիտի ուզէինք շեշտել, թէ մեր պատրաստած աղիւսակը պարզապէս քմայական է: Երբ խնդրոյ առարկայ դրամները շրջանառութեան մէջ էին, ճիշդ ու ճիշդ արձանագրուած կշիռի դրամանիշ մը կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ կամ ոչ:
6.30 (6.01) – 8.00 (12.00)	դրամ = 4	քաղկոս
3.90 (3.81) – 5.10 (6.00)	դրամ = 2	քաղկոս
2.80 (1.91) – 3.60 (3.80)	դրամ = 1	քաղկոս
1.00 (1.00) – 1.50 (1.90)	դրամ = 1/2	քաղկոս
- ¹⁴ Բոլոր ծանօթ դրամները արձանագրուած են յունարէն տառերով եւ հատուած՝ պղինձէ:
- ¹⁵ Զարեհ Պտուկեանի հաւաքածոն Ուոթըրթաուն-Մեսէչուսէցի Armenian Library and Museum of America-ին նուիրուեցաւ 2000ին:

- ¹⁶ Դրամի մը չափագիտական տուեանները, երբ մատչելի են, առհասարակ կը բաղկանան երեք մասերէ՝ ծանրութիւն գրամով, ամէնէն մեծ տրամագիծը միլլիմետրով, եւ՝ առանցքային ուղղութիւնը՝ չափուած ժամացոյցի սլաքով, օրինակի համար, ժամը 12 (12ժ): Աստղանիշով գրամները պատկերագրողուած են տախտակներու վրայ:
- ¹⁷ F. L. Kovacs, *Mail Bid Sale VIII* (22 April 1988), San Mateo, CA:
- ¹⁸ W. Dirlttenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 1, *Լայփցիկ*, 1903, էջ 611. նաեւ՝ L. Jalabert & R. Mouterde, *Inscriptions Grecques et Latins de la Syrie*, Փարիզ, 1929, էջ 28:
- ¹⁹ Gorny & Mosch, *Auktion 186, Միւնիխ*, 8-9 Մարտ 2010:
- ²⁰ Classical Numismatic Group (CNG), *Mail Bid Sale*, Auction 72, Lancaster, PA, 14 Յունիս 2006:
- ²¹ Gerhard Hirsch Nach., *Auktion 165, Միւնիխ*, 14-16 Փետրուար 1990:
- ²² CNG, *A Public and Mail Bid Sale*, Auction 36, Lancaster, PA, 5-6 Դեկտեմբեր 1995. աճուրդը տեղի ունեցաւ Նիւ Եորք քաղաքին մէջ:
- ²³ CNG, *Auction 85, An Internet and Mail Bid Sale*, Lancaster, PA, 15 Սեպտեմբեր 2010:
- ²⁴ Մանանդեան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 513. նաեւ՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 2, Երեւան 1976, էջ 109 եւ Հտր. 5, էջ 140. նաեւ՝ *Թումանով, Հայաստանի*, էջ 22:
- ²⁵ Արշամ Բ-ի գոյութիւնը կը հիմնուի միմիայն իր խոյրին տափակ գազաթ ունենալուն վրայ: Բայց անոր գրամներէն ոմանք ունին կոնաճեւ գազաթ, որոնք ոչ սրածայր են եւ ոչ ալ տափակ գազաթ: Այս գրամներուն վրայ՝ խոյրը աւելի կը նմանի Ձեւսի երկ- ուորեակ որդիներուն գզակներուն (տե՛ս՝ նկարներուն տախտակը, թիւ 17). նաեւ՝ Արշամ Բ-ի ձիւղոր պատկերատիպը ունի որոշ նմանութիւններ Արշամ Ա. թագաւորի ձիւղոր պատկերատիպին: Սակայն այս գրամին վատ որակը չ'արտօներ վերջնական եզրակացութիւն մը: Բացառուած չէ, որ Արշամ Ա. եւ Արշամ Բ. նոյն արքաներն ըլ- լան:
- ²⁶ Gorny & Mosch, *Auktion 200, Միւնիխ*, 10-12 Հոկտեմբեր 2011:
- ²⁷ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 512:
- ²⁸ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 12, Երեւան 1986, էջ 482. նաեւ՝ *Թում- մանով, Հայաստանի*, էջ 25-26:
- ²⁹ Y. T. Nersessian, "The Evolution of The Armenian Tiara," *Armenian Numismatic Studies* [I], *Լոս Անճելոս*, 2000, էջ 138-149, տախտակ 34-36, արտատպութիւն՝ *Armenian Numismatic Journal, Series I, Vol. XI* (1985), թիւ 1, էջ 2-12, տախտակ I-II:
- ³⁰ *Թումանով, Հայաստանի*, էջ 28-29:
- ³¹ Francois de Callatay, "Abdissarès l'Adiabénien," *Iraq, Vol. LVIII* (1996), էջ 135-145:
- ³² *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 3, Երեւան 1977, էջ 667:
- ³³ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 2, էջ 139:
- ³⁴ Յակոբ Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան*, Հտր. Ա., էջ 100-135. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 500-520. նաեւ՝ Ժասմէն Գ. Էլիբեկեան, *Հայաստանը Եւ Սելեւկեանները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979, էջ 108:
- ³⁵ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, էջ 141:
- ³⁶ Դրամագիտական աճուրդի ցուցակներուն մէջ երկու պղնձեայ գրամներ յայտնաբեր- ուեցան, որոնք այս յօդուածին մէջ ընդգրկուեցան: Ասոնցմէ մին CNG 51-751 (*Auction 51*, 15 Սեպտեմբեր 1999), ցուցակագրողին կողմէ առժամաբար տրուեցաւ Մոփքի «անձանօթ» թագաւորի մը որ ունէր Arkathi(?) անունը: Վերագրումը հիմ- նուած էր Քսերքսէսի գրամին նմանութեան վրայ. "The Attribution is based on the close similarity to the above cited [Bedoukian, ANSMN 28, 15] coin of the Sophene king Xerxes, who ruled circa 220 B.C."

---

³⁷ *Իսկ այս խումբի երկրորդ դրամը*, Busso Peus 340-445, *Auktion 340, 2 Նոյեմբեր 1994, Nicholas Jamgochian Collection, ցուցակագրողին կողմէ արուած է որպէս Քսերքսէսի անտիպ դրամի տարբերակ մը*:

³⁸ Strabo, 11.14. 5, 15:

³⁹ 1983ի վիճակագրութիւնը հիմնուած է *Ջարեհ Պտուկեանի* “Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene” աշխատանքին վրայ (տե՛ս վերը՝ ծանօթ. թիւ 7):

⁴⁰ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 5, էջ 141*:

COINAGE OF THE ARMENIAN KINGDOM OF SOPHENE (ca. 260-70 B.C.)
(Summary)

Y. T. NERCESSIAN
ArmNumSoc@aol.com

Since the publication of Paul Z. Bedoukian’s historic paper on the coins of Sophene and the book of Nercessian on the coins of Armenia, numerous new items have surfaced in numismatic sale catalogues. These coins ascribed to the kings of Sophene advance knowledge on Armenian numismatics substantially, both in metrology and typology. These need to be brought together and put in the broader picture of the coins of the kings of Sophene.

The author retrieved information on all these extremely rare coins from auction catalogues, Bedoukian’s pioneering work, other scholarly papers, museums and private collections which remain unrecorded.

Thus, through a typological study, the author aimed to bring together all of the known information on the coins of Sophene. The present corpus has been prepared from printed photographs and the author’s collection.

Table 1 eloquently demonstrates that the number of known coins of Kings Arsames I and Arsames II has quadrupled and quintupled, respectively, in the last thirty years. The known coins of Kings Xerxes, Zariadres, and Morphilig have nearly doubled, whereas the coins of Kings Sames and Abdissares have increased by a smaller percentage. Based on the data tabulated in Table 1, during the past thirty years the inventory of known Sophene coins has more than doubled, increasing from 53 to 140 pieces.

The author highlights the fact that new coins have been ascribed to a new ruler named Arkathius. The design of these newly found coins has certain similarities to the coins of King Xerxes but with Nike reversed. On King Xerxes coins Nike is standing on the left; whereas on examples of King Arkathius coins Nike is standing on the right.

The coins of King Arsames I with “horseman” design have two variations. In one case the design on the reverse is a horseman advancing to the right toward a springing lion; in the second variation, on the reverse the horseman is advancing to the right and his spear is pointed at foot soldiers.

The author notes that a new design of a coin ascribed to King Arsames I has been discovered. There is a single example where the horse’s head and neck, facing right, is engraved on the reverse.

The author pointed out, however, that the most diverse design variations are on the coins of King Arsames II.